

ks. Grzegorz Babiaryz¹

Wyższe Seminarium Duchowne Archidiecezji Krakowskiej

Ambrozjańska krytyka astrologicznej koncepcji fatum Juliusza Firmicjusza Maternusa *Analiza Quaestio CXV*

Teksty Starego i Nowego Testamentu wiążą astrologię z praktykami innych ludów. Ostatnim takim tekstem jest *Pokłon Magów* (Mt 2, 1–12)². Dzieje Kościoła stanowią proces proklamacji zbawienia w Chrystusie, dlatego praktyki astrologiczne są rugowane jako sprzeciwiające się prawdzie wiary³. Wiek II i III przynoszą krytykę chrześcijaństwa ze strony pogan. Cudowne wydarzenia inspirowane przez magów: Apoloniusza z Tyany, Aleksandra Abnouteichosa i Szymona Maga miały deprecjonować wartość czynów Chrystusa⁴. Teksty ojców Kościoła, apokryfy są

¹ Ks. dr Grzegorz Babiaryz, prefekt Wyższego Seminarium Duchownego Archidiecezji Krakowskiej. Specjalizacja z teologii dogmatycznej w zakresie patrologii.

² Por. R. Pindel, *Magia czy Ewangelia?*, Kraków 2003, s. 195–206.

³ Por. R. Pindel, *Magia czy Ewangelia?*, dz. cyt., s. 322; M. Cholewa, M. Gilski, *Rola myślenia w religijnej i magicznej interpretacji rzeczywistości*, „*Analecta Cracoviensia*” 43 (2011), s. 8–10.

⁴ Por. D. Ogden, *Magic, witchcraft, and ghost in the Greek and Roman worlds*, Oxford 2009, s. 61–77.

świadcstwem napięcia pomiędzy chrześcijaństwem a magią⁵. Wyraźne dane o praktykach astrologiczno-magicznych wśród chrześcijan są poświadczane przez papyry magiczne oraz wypowiedzi synodów w Elwirze (306) oraz w Ancyrze (314)⁶.

IV wiek jest świadkiem wzmożonej walki pomiędzy chrześcijaństwem a magią. Angażuje się w nią także władza świecka. Po edykcie mediolańskim kolejne rozporządzenia cesarzy, od roku 356 do Kodeksu Teodozjusza (438), stopniowo ograniczają możliwość uprawiania magii⁷. Warto przyglądnąć się temu zmaganiu chrześcijaństwa i magii w IV wieku. Problem jest ważny, ponieważ dotyka samych fundamentów chrześcijaństwa. Jak podkreślają ojcowie Kościoła, chrześcijaństwo i astrologia wykluczają się nawzajem. Uleganie fatum ma daleko idące konsekwencje dla życia religijnego⁸.

Celem publikacji jest przedstawienie jednej z najciekawszych polemik IV wieku – krytyki astrologicznej koncepcji fatum Juliusza Firmicjusza Maternusa zawartej w dziele Ambrozjastra zatytułowanym *Quaestio CXV*. Po zaprezentowaniu sylwetek życia i dorobku pisarskiego obu autorów w czterech punktach zostanie ukazana krytyka astrologii i fatum. Ambrozjaster przedstawia ich destrukcyjny wpływ na cztery sfery chrześcijańskiego życia: wiarę, kult, racjonalność myślenia oraz moralność.

⁵ Por. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1986, I, 68.

⁶ Por. K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, München-Leipzig 2001, s. 209–323; autor przedstawia 35 papyrusów, z czego 7 datuje się na 4 wiek: P 21 ok. roku 300, P 14: 3/4 wiek, P16: 4 wiek, P3: 4–5 wiek, P5a: 4 wiek, P13: 4–5 wiek, P19: 4–5 wiek. Por. M. Gilski, *Chrześcijańskie papyry magiczne*, „Polonia Sacra” 27 (2010), s. 91–94; *Acta Synodalia*, red. A. Baron i H. Pietras, t. 1, Kraków 2006, s. 51.

⁷ Por. P. Wygralak, *Stanowisko Kościoła wobec idolatrii i magii na terenach Galii i Hiszpanii w późnej starożytności chrześcijańskiej*, Poznań 2011, s. 164–165; D. Collins, *Magic in the ancient Greek world*, Blackwell 2008, s. 162–165.

⁸ Por. M. L. W. Laistner, *The western Church and astrology during the early middle ages*, „Harvard Theological Review” 34 (1941), s. 252.

1. Tło historyczne sporu

Działalność pisarska Juliusza Firmicjusza Maternusa i Ambrożystra przypadają na IV wiek, przełomowy okres w historii chrześcijaństwa pod względem kształtowania się prawa kościelnego i państwowego krytykującego proceder magii i astrologii. Maternus pochodził z Sycylii, najprawdopodobniej z Syrakuz, gdzie spędził większość swego życia. W celu zdobycia wykształcenia wyjechał do Rzymu. Przebywając tam w latach 328–334, zaczął pisać dzieło poświęcone astrologii *Matheseos, Libri VIII*⁹. Ukończył je po trzech latach. Następnie ok. roku 343 nawraca się na chrześcijaństwo. Przypisuje się mu także autorstwo *De errore profanarum religionum* (343–350)¹⁰.

Dzieło *Matheseos* stanowi jedyne ocalałe źródło łacińskiej terminologii astrologicznej oraz zawiera wycinkową wizję kultury wieku IV będącej pod wpływem religii orientalnych¹¹. Zawiera odkrycia wiedzy astronomicznej Ptolemeusza, a pod względem ideowym zostaje głęboko poddane myśli stoickiej – dominującej roli fatum jako nieuchronnego zdeterminowanego porządku¹². Pierwsza informacja na temat Maternusa – astrologa pojawia się na przełomie XI i XII wieku w odpisach dzieła Pseudo-Boecjusza *De diis et praesensionibus*, odnalezionych we Francji i Anglii¹³. *De Matheseos* szybko zyskuje dużą popularność¹⁴.

⁹ Iulii Firmici Materni, *Matheseos Libri VIII*, Lipsiae 1913.

¹⁰ Iulii Firmici Materni, *De errore profanarum religionum*, Lipsiae 1907.

¹¹ Por. *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, dz. cyt., s. 86; L. Thorndice, *A Roman astrologer as a historical source: Julius Firmicus Maternus*, „*Classical Philology*” 8 (1913), s. 415–435; A. Busine, *De Porphyre à Franz Cumont: La construction des „religions orientales” de Firmicus Maternus*, [w:] *Référence Les ‘religions orientales’ dans le monde grec et romain: cent ans après Cumont (1906–2006)*, éd. V. Pirenne-Delforge, C. Bonnet, Roma 2009, s. 413–426.

¹² Por. R. Y. Bram, *Introduction*, [w:] *Ancient astrology theory and practice, Matheseos libri VIII by Firmicijus Maternus*, New Jersey 1975, s. 4.

¹³ Por. *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, dz. cyt., s. 88; W. Kroll, F. Skutych, K. Zielgler, *Praefacio*, [w:] Iulii Firmici Materni, *Matheseos Libri VIII*, Lipsiae 1913, s. III; K. Zielgler, *Firmicus Maternus*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 7, Stuttgart 1969, s. 946–959.

¹⁴ Por. W. Kroll, F. Skutych, K. Zielgler, *Praefacio*, dz. cyt., s. III–XXXIII; W. Gundel, *Astrologie*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 1, Stuttgart 1950, s. 817–831.

Ambroziaster zainauguował swoją działalność ok. 366 roku. W trakcie badań nad jego twórczością łatwiejsza była identyfikacja jego spuścizny literackiej (jedność teologiczno-filologiczno-redakcyjna) niż osoby¹⁵. Do podstawowych jego dzieł należą *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas*¹⁶ oraz *Quaestiones*¹⁷. Istnieje powszechna zgodność, że wspomniane rozprawy powstały do roku 384 (być może 386). Ostatnia z wymienionych dotarła do nas w kilku odpisach, niemniej jednak na podstawie jedności filologiczno-teologicznej istnieją mocne dowody, aby traktować je jako całość – 127 kwestii¹⁸. Każda kwestia stanowi odmienny traktat teologiczny. *Quaestio CXV*¹⁹ powstała w Rzymie i była skierowana do katechumenów w postaci apologetycznego wykładu²⁰. Wykazuje pewne podobieństwa z dziełami polemicznymi Tertuliana²¹; pewne elementy demonologii oraz odwołania do Ireneusza z Lyonu, Filona Aleksandryjskiego Anaksagorasa, Diogenesa Laertiosa²². Nie jest możliwe jednoznaczne związanie naszego autora z jednym środowiskiem²³.

¹⁵ Informacje na temat identyfikacji Ambroziastri oraz systematyczny przegląd literatury znajduje się w następującym opracowaniu: G. Babiarz, *Grzech i nawrócenie w życiu ochrzczonych. Studium Komentarza Ambroziastri do Listów św. Pawła*, Kraków 2007, s. 25–35. Ostatnie publikacje przytaczają wyniki wcześniejszych badań. Por. S. Lunn-Rockcliffe, *Ambrosiaster's political theology*, Oxford 2007, s. 12–62.

¹⁶ Ambrosiaster, *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas in epistulam ad Romanos*, ed. H. I. Vogels, Wien 1966 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum [dalej: CSEL], vol. 81, pars I); Ambrosiaster, *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas in epistulas ad Corinthios*, ed. H. I. Vogels, Wien 1968 (CSEL, v. 81, pars II); Ambrosiaster, *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas in epistulas ad Galatos, ad Efesios, ad Filippenses, ad Colosenses, ad The-salonicensis, ad Timotheum, ad Titum, ad Filemonem*, ed. H. I. Vogels, Wien 1969 (CSEL, v. 81, pars III).

¹⁷ Ambrosiaster, *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII*, ed. A. Souter, Wien 1960 (CSEL, v. 50).

¹⁸ Por. A. Berardino, *Patrologia*, Roma 1979, s. 169–180.

¹⁹ Ambrosiaster, *Quaestio CXL*, [w:] *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII*, dz. cyt., s. 318–349 [dalej: *Quaestio 115*, przypisy będą lokowane zgodnie z numeracją wprowadzoną przez redaktora tekstu łacińskiego].

²⁰ Por. M. P. Bussièrès, *Introduction*, [w:] Ambrosiaster, *Contre les païens (Question sur l'Ancien et le Nouveau Testament 114) et Sur le destin (Question sur l'Ancien et le Nouveau Testament 115)*, Paris 2007, s. 71.

²¹ Por. M. P. Bussièrès, *Les quaestiones 114 et 115 de l'Ambrosiaster ont-elles été influencées par l'apologétique de Tertullian?*, „Revue des Études Augustiniennes” 48 (2002), s. 108–110.

²² Por. M. P. Bussièrès, *Les quaestiones 114 et 115 de l'Ambrosiaster...*, dz. cyt., s. 112–113.

²³ Por. M. P. Bussièrès, *Les quaestiones 114 et 115 de l'Ambrosiaster...*, dz. cyt., s. 128.

Ambrozjaster przyjął definicję fatum obecną w dziele Maternusa: są to działania powodowane przez astrologów usiłujących w oparciu o znajomość położenia ciał niebieskich odczytać powszechne przeznaczenie świata oraz wynikający z niego deterministycznie określony sposób postępowania człowieka. Wiedza ta ma charakter tajemny i niezmienny²⁴. Nasz autor konstruuje swoją krytykę w następujący sposób: najpierw przytacza poglądy zwolenników astrologii, a następnie w oparciu o wykład wiary wykazuje nielogiczność fatum²⁵.

2. Fatum – niebezpieczeństwo utraty wiary

Istnieje fundamentalna sprzeczność pomiędzy chrześcijaństwem a astrologią. Jest to nie tylko sprzeczność (*contrarium*), ale i wrogość (*inimica*):

Nihil tam contrarium Christiano, quam si arti matheseos adhibeat curam. Heac enim inimica dinoscitur dei legi²⁶.

Nic nie jest bardziej przeciwne chrześcijaninowi, niż oddawanie się sztuce matheosea [astrologii]. Uważa się bowiem, że jest ona nieprzyjazna Prawu Bożemu.

Nie ma punktów wspólnych pomiędzy fatum a Bogiem. Karze On nie tylko to, co czynią poddani astrologii, lecz potępia samo fatum²⁷. Ambrozjaster pragnie ocalić chrześcijan przed jego negatywnymi skutkami, ponieważ posługuje się nim diabeł dla zakwestionowania czci należnej Bogu oraz szkodenia ludziom. Autor *Quaestio* dostrzega daleko idące konsekwencje astrologii dla życia chrześcijańskiego: zarówno w samym akcie niewiary, relacji do Boga jako Stwórcy oraz podejścia do Prawa, rozumieniu sądu ostatecznego i oceny wartości ludzkiej natury.

Przyjęcie postawy związanej z fatum jest równoznaczne z odrzuceniem w sposób całościowy i jednoznaczny objawionego prawa Bożego. Stano-

²⁴ Por. R. Y. Bram, *Introduction*, dz. cyt., s. 2; M. P. Bussières, *Introduction*, dz. cyt., s. 62.

²⁵ Por. M. P. Bussières, *Les quaestiones 114 et 115 de l'Ambrosiaster...*, dz. cyt., s. 127; M. P. Bussières, *Introduction*, dz. cyt., s. 81.

²⁶ *Quaestio* 115, 1.

²⁷ *Quaestio* 115, 65: „fata ex deo dici esse non poterunt, quia ista deus punit per legem. quando enim damnatur quod fit inpellentibus fatis, sine dubie fata damnatur”.

wi ono nową jakość, której nie można wyprowadzić z żadnej rzeczywistości dostępnej naturalnemu poznaniu²⁸. Stąd jego przyjęcie jest wolnym wyborem²⁹. Astrologia w oparciu o determinizm kwestionuje możliwość niezależnych decyzji człowieka, dlatego w konsekwencji niesprawiedliwie ocenia postępowanie Boga i prowadzi do niewiary³⁰.

Działanie Stwórcy jest racjonalne, ponieważ opiera się na poznaniu człowieka. Prawo pojawia się jako zbiór zasad, których przestrzeganie zapewnia właściwe odniesienia do Boga. Jest ono również punktem odniesienia dla przyszłego sądu, ponieważ jest możliwe do wypełnienia³¹. Dzięki prawu wola zdolna jest w oparciu o jego penitencjarny charakter z pełną świadomością dokonywać właściwego wyboru³². Przyjęcie fatum oznacza uznanie Boga za niesprawiedliwego prawodawcę³³. Astrologia jest opowiedzeniem się po stronie diabła. Utwierdzony w swoim buncie, sprzeciwia się Bogu przez odrzucenie autorytetu i brak posłuszeństwa. Szuka najdogodniejszych sposobów osiągnięcia celu, kierując się przebiegłością, ukrywa swoje zamiary. Według autora *Quaestio* astrologia służy doprowadzeniu człowieka do drugiej śmierci.

²⁸ *Quaestio* 115, 80: „hic enim fidei meritum est, quae non potest dici ex fato; quia quod creditur aliis saeculis auditum non fuit”.

²⁹ Por. *Quaestio* 115, 54.

³⁰ Por. E. Staniek, *Usprawiedliwiający charakter chrześcijańskiej wiary. Studium nad Komentarzami Ambrojastra i Pelagiusza*, Kraków 1982 (maszynopis rozprawy habilitacyjnej), s. 39–42.

³¹ *Quaestio* 115, 2: „recte et salutari ratione legem dedit, scius posse hominem continere se ad id prohibet lex. igitur uia iuste legem dedit, non est utique inicus, cum vindicate”.

³² *Quaestio* 115, 8: „quodsi iure remerandus est iustus et condemnandus iniustus, iam non naturae respondetur, sed voluntati, quia natura liberata est”.

³³ *Quaestio* 115, 3: „ars mathesos evitanda et fugienda est. Hanc enim astudia et subtilitas inventi diaboli. Quia enim aperte repugnare non audit auctori, tergiversatione id agit, ut et deo iniuriam faciat et hominem legi inimicum constituens morte multet secunda”. Zgodnie z powszechnym przekonaniem demony były duszami zmarłych, których pomoc chciano pozyskać. Z samej struktury religijno-ezoterycznej stanowiły ambiwalentną część świata, bliską człowiekowi (paraedroi), którą można było zjednać dla realizacji zamiarów. Ambrojastr wyraźnie przeciwstawia się takiemu pojmowaniu demonów i jednoznacznie określa ich jako przeciwników Boga i człowieka walczących w sposób zorganizowany. Por. A. Wypustek, *Magia antyczna*, Wrocław–Kraków–Warszawa 2001, s. 313–321; F. Graf, *Magie in the ancient world*, Cambridge 1997, s. 181; S. Lunn-Rockcliffe, *Ambrosiaster's political theology*, dz. cyt., s. 149–152; G. Babiarz, *Grzech i nawrócenie...*, dz. cyt., s. 81–86.

Fatum podważa sprawiedliwość Boga w dziele stworzenia, deprecjując pojęcie i znaczenie natury ludzkiej³⁴. Zgodnie z tezą Maternusa nardziny są podstawą do wydania generalnej oceny ludzkiego życia przez określenie ludzkiej natury jako złej lub dobrej. Takie podejście kłóci się z zasadą sprawiedliwości³⁵. W konsekwencji odpowiedzialność za niegodziwe postępowanie człowieka i zło spada na Boga³⁶. Astrologia wyklucza nie tylko równość ludzi wpływającą z natury, ale i wolność.

Według Ambrozjastra wiara funduje jedyną właściwą relację człowieka do Boga. Jej zaprzeczenie stanowi fatum, które propaguje fałszywy obraz Stwórcy, podważa jego sprawiedliwość i kwestionuje wartość człowieka oraz jego natury.

3. Fatum – zagrożenie fałszywym kultem

Świat przyrody podporządkowany jest prawu. Świadczy o tym wewnętrzny porządek. W konsekwencji kosmos jest zależny od Boga i ku niemu skierowany. Człowiek, pojawiając się w określonym punkcie historii, uczestniczy w tym procesie, którego widocznym znakiem ma być właściwy kult. Astrologia odrzuca wiarę, źródło prawdziwego kultu³⁷. Tym samym prowadzi do idolatrii, negując teleologiczny wymiar stworzenia, zaprzecza możliwości interwencji Stwórcy oraz podważa sens modlitwy.

Astrologia jest zbytecznym sposobem opisu świata, służącym legitymizacji działania demonów³⁸. Według naszego autora demony są po-

³⁴ Por. *Quaestio* 115, 5.

³⁵ Por. *Quaestio* 115, 6: „quod inistum utique videretur, si iste, quie naturae suae rem gesserat, igne ultore poenas pateretur aut alius adaeque naturae suae rem exequens premiis adficeretur”.

³⁶ „Auctorem tangit vituperatio”.

³⁷ *Quaestio* 115, 42: „Hic est error mathematicorum, quo etiam deum pulsant. per hanc enim adsevationem negant aliquid posse fieri extra ordinem mundi, ut omnia, quae in mundo a deo facta leguntur, si a mundi lege discordat, negant credenda”.

³⁸ *Quaestio* 115, 48: „Et antea vita hominum agrestis erat nec divitis studebatur: quo modo nunc astrologi per astra dicunt divites et pauperes fieri? Numquid mutata sunt astra, aut versutia et prestigium est satanae, ut ea per stellas dicat fieri, quae angelis suis ministris operatur?”.

gańskimi bożkami, które pragną podporządkować sobie ludzką wolność³⁹. Najbardziej spektakularnym wyrazem zawłaszczenia wolności jest idolatria⁴⁰. Ambrozjaster zwraca uwagę na niekonsekwencję astrologów. Z jednej strony podkreślają niezmiennosc fatum oraz bezowocność próśb zanoszonych do Boga⁴¹. Swoje zdanie opierają na rozumieniu świata przyrody jako podporządkowanego deterministycznym prawom, egzekwowanym i wyznaczonym przez regularność i niezmiennosc ruchu planet⁴². Z drugiej zaś pochwalają obrzędy wypraszania korzystnej wróżby⁴³.

Pogarda wobec prawa uniemożliwia dostęp do prawdy na temat stworzenia oraz zamysłu Stwórcy. Astrolodzy pozbawieni właściwej wiedzy przywołują zjawisko cudu jako dowód niekonsekwencji postępowania Boga, który ustanawia prawa i jednocześnie je narusza. Ambrozjaster w odpowiedzi przywołuje dwie zasady: ducha prawa i hierarchii. Zgodnie z pierwszą prawo służy pomnażaniu życia, to zaś jest zgodne z naturą Boga – ingerując, ukazuje siebie i wypełnia zamysł prawa. Druga odwołuje się do pewności i jakości poznania – działanie Boga lepiej służy rozumieniu rzeczywistości⁴⁴. Zaangażowanie Stwórcy przez ingerencję w historię jest jednym ze znaków Jego realności.

Bóg ma ciągle aktualną możliwość wprowadzania nowych faktów do świata przyrody, dlatego logika praw przyrody i stałej obecności Stwór-

³⁹ Por. *Quaestio* 115, 31; M. P. Bussières, *Les quaestiones 114 et 115 de l'Ambrosiaster...*, dz. cyt., s. 116.

⁴⁰ Por. K. Tyburowski, *Przedmiot grzechu Adama w myśli Ambrozjastra na tle współczesnego mu status questionis*, „*Studia Sandomiersis*” 10 (2003), s. 239–251.

⁴¹ Por. *Quaestio* 115, 77.

⁴² *Quaestio* 115, 41: „Haec mathematicorum adversatio est, ut dicant fata unmutari non posse neque precibus aliquid impetrari, quia semel deum dicunt statuisse totius mundi rationem et ministris deibus tradidisse, quae neque retro neque ante ferri possunt”.

⁴³ Por. *Quaestio* 115, 49; 115, 63. Jest to zapewne nawiązanie do starożytnych kolegiów augurów i haruspeksów, do których wróżb odwoływano się często. Por. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, [w:] *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft*, München 1912, s. 523–549.

⁴⁴ *Quaestio* 115, 43: „Sed transgressus videtur, aiunt, rationem quam statuit, ut aliter ipse fecisse dicatur, quam mundo decrevit. Age vero, mundo legem statuit faciendi aut generi: numquid sibi? [...] ut autem intellegentur a deo factum, non a mundo, alio ordine factum est”. Por. także: *Quaestio* 115, 55; 115, 56.

cy nie pozostają w sprzeczności⁴⁵. Bóg jako suwerenny władca jest przeciwnikiem fatum. Nawet nieuchronność śmierci nosząca znamiona przeznaczenia nie wiąże z nim Stwórca. Bóg zawsze objawia się jako Pan życia, o czym przekonuje historia Ezechiasza, w której opisano zaburzenie ziemnego ruchu planet⁴⁶.

Uznanie fatum czyni daremnym wysiłki zrealizowania przemyślanej zamiaru oraz kwestionuje sens pobożności⁴⁷. Autor *Quaestio* nazywa głupotą (*stultitia*) podejście astrologów do modlitwy. Za niedorzeczność uważa propagowanie działań określanych mianem nieskutecznych – nie można przecież akceptować publicznych aktów magicznych i jednocześnie być pewnym ich bezowocności. Po drugie niewłaściwym jest propagowanie zachowań pozbawionych jasnych zasad: trudno wskazać możliwość wpływu ludzkich oczekiwań na nieuchronność zjawisk⁴⁸.

Astrologia stanowi poważne zagrożenie dla prawdziwego kultu. Odrzucając możliwość wiary w Boga, generuje przestrzeń dla zachowań absurdalnych, do jakich należy bałwochwalstwo, integralnie związane z czią składaną demonom. Zaburzenie życia religijnego u jego podstaw prowadzi do fałszywego obrazu Boga jako obcego i niezdolnego zagwarantować bezpieczeństwa stworzeniu oraz pozostającego w izolacji od niego.

4. Fatum – zaburzenie aktu poznawczego

W naturze ludzkiej zakorzeniona jest wolność⁴⁹. Ocena postępowania pojawia się retrospektywnie w odniesieniu do pojedynczych działań, na-

⁴⁵ *Quaestio* 115, 45: [imperator] nam ipsi soli licet revocare sententiam et reo mortis ignoscere: quanto magis deo licere debet [...] hoc enim deus sibi reservavit, unde apparet eum omnium esse dominum. Ad subruendum enim fatum pertinet”.

⁴⁶ Por. *Quaestio* 115, 46.

⁴⁷ Por. *Quaestio* 115, 76.

⁴⁸ *Quaestio* 115, 78: „stultum est fatum, quia supplicare facit hominem, quem scit non impetrare. quod si nescit an posit impetrare, quod illum facit supplicare, inprovidum erit fatum et carens ratione, quia omnis ignorantia insipientia est, insipientia vero stultitia est”.

⁴⁹ Por. *Quaestio* 115, 69.

wet jeśli mają charakter sekwencyjny⁵⁰. Obiektywny porządek świata⁵¹ oraz twórcze działanie⁵² pozwalają odkryć powszechność czynników związanych z przyrodniczym oraz prawno-społecznym opisem rzeczywistości. Człowiek ma możliwość dostępu do prawdy i przekraczania naturalnych odruchów. Astrologia nie ma zasad oraz precyzyjnych norm pozwalających na ocenę czynów. Błędnie rozumie tradycję oraz wychowawczą rolę środowiska społecznego.

Ambroziejaster opowiada się za obiektywną, immanentną normą moralną wykluczającą alternatywny sposób rozstrzygnięcia o wartości działania. Przyjęcie fatum, uznanie sądu o człowieku w momencie narodzin fizycznych wprowadza obłęd (*amentia*) i niesprawiedliwość. Astrologdy odrzucają tym samym sąd na końcu życia, utwierdzając w grzesznikach przekonanie o bezkarności. Sąd ostateczny dokona się w oparciu o prawo naturalne nakazujące czynić dobro i unikać zła. Jesliby zostało ono zakwestionowane, ocena dokonywałaby się według subiektywnych spekulacji astrologów⁵³. Prowadziłoby to do potrójnego błędu. Pierwszy: zakwestionowanie uznanego porządku rzeczy i pozytywnej wartości rodzin. Drugi: orzekanie o człowieku bez znajomości całego życia, brak wystarczających przesłanek. Ostatni: kwestionowanie wpływu złego postępowania na ocenę moralną człowieka⁵⁴. Wewnętrzna niespójność fatum podważa jego wiarygodność⁵⁵. Dodatkowo astrologdy ignorują zewnętrzne czynniki mogące wpływać na zachowanie: lęk, seksualność⁵⁶, estetykę⁵⁷. Mają one charakter niejednoznaczny. Na dowód tego Ambroziejaster

⁵⁰ Por. *Quaestio* 115, 10; 115, 67; 115, 72.

⁵¹ Por. *Quaestio* 115, 21.

⁵² Por. *Quaestio* 115, 22; 115, 47; 115, 70.

⁵³ *Quaestio* 115, 57: „Quo modo ergo quibusdam displicet futurum iudicium credere? Sed hoc mathematicorum invenit amentia. Quo modo enim possent futurum accipere iudicium, qui praesenti repugnant, quia iudicium in nativitate esse contendunt? Et quia veritas, cum putatur premi, resurgit, ipsi, qui quodam iudico naturali bonos et malos non fieri, sed adserunt nasci, peccantibus retribuunt nec patiuntur inulta esse peccata”.

⁵⁴ Por. *Quaestio* 115, 58.

⁵⁵ *Quaestio* 115, 61: „stare non potest quod per inconstantium rationis non tenet firmitatem”.

⁵⁶ Por. *Quaestio* 115, 19

⁵⁷ Por. *Quaestio* 115, 20.

przycacza przykład kastracji. Samookaleczenie było uważane przez Rzymian za niedopuszczalne i niegodne⁵⁸. Natomiast w perskim kulcie Matris Magnae kastracja była elementem pobożności, dlatego mężczyźni poddawali się jej dobrowolnie⁵⁹.

Zdolność autorefleksji oraz możliwość kształtowania działań dodają istotny element do natury i rodzą różnorodność osiągnięć kulturowych⁶⁰ i personalnych⁶¹. Ciągłe wielowątkowe przekazywanie zachowań w ramach pokoleń może skutkować utwierdzeniem przekonania o istnieniu fatum⁶². Ambrozjaster stoi jednak na stanowisku, że elementy kultury są owocem działań człowieka i jego zdolności do wielokrotnego powtarzania tych samych czynności⁶³, co można obserwować w transporcie⁶⁴ oraz przepisach kulinarnych⁶⁵. Wytrwałość jest w stanie przeciwstawić się fatum, ponieważ jest ona jego wychowawcą⁶⁶. To jej przysługuje pierwszeństwo w budowaniu działań – procedur służących osiągnięciu zamierzonego celu. Myślenie o fatum należy zastąpić przez działanie przemyślane, perspektywiczne, okupione wysiłkiem⁶⁷.

Generowana przez fatum niepewność uniemożliwia znalezienie zasady funkcjonowania zjawisk. Zaburza ono relację przyczynowo-skutkową, ruguje czytelne normy. Usuwa z życia publicznego czynniki pobudzające do właściwego postępowania: ogólny porządek, akceptowany zwyczaj, przykład oraz karę odstraszącą niemających wystarczającego rozeznania niegodziwości⁶⁸. Ambrozjaster wskazuje, że powyższe wytyczne stanowią aplikację zapowiedzianego sądu Boga, który przez lęk (*metus*) i zapowiedzianą karę (*poena*) mobilizuje ludzi do właściwego postępowania

⁵⁸ Por. *Quaestio* 115, 17.

⁵⁹ Por. *Quaestio* 115, 18.

⁶⁰ Por. *Quaestio* 115, 74.

⁶¹ Por. *Quaestio* 115, 75.

⁶² Por. *Quaestio* 115, 25.

⁶³ Por. *Quaestio* 115, 26.

⁶⁴ Por. *Quaestio* 115, 23.

⁶⁵ Por. *Quaestio* 115, 24.

⁶⁶ *Quaestio* 115, 27: „disciplinae, quae etiam ipsius fati pedagogus est”.

⁶⁷ *Quaestio* 115, 71: „quod enim excogitator et diu pensatur et exercititiis mediis adquiritur, cur fati esse dicatur?”.

⁶⁸ Por. *Quaestio* 115, 59.

nia. Próba zrównania fatum i Boga w organizowaniu rzeczywistości pozostaje utopią, ponieważ to, co domniemane i wewnętrznie sprzeczne, pozostaje tylko nieskuteczną tezą wobec realnego działania Stwórcy⁶⁹.

Przyjęcie fatum pozbawia człowieka pewności oceny własnego działania. Kwestionowanie treści i hierarchii norm naraża na sięganie po różne normy i sztuczną ich absolutyzację. Dodatkowo ogranicza patrzenie na tradycję i normy społeczne jako na elementy wyłącznie opresywne.

5. Fatum – zaburzenie norm moralnych

Wyругowanie wskazówek porządkujących ludzkie postępowanie stwarza okazję do konstruowania uzasadnień dla niegodziwości, rozbija jedność działania osoby. Dominacja zmysłów powoduje fałszywe oskarżanie innych, rodzi pragnienie uniknięcia cierpienia za wszelką cenę.

Fatum, ze względu na deprecjonowanie obiektywnych zasad, najchętniej jest przyjmowane przez lubiących odpoczynek, rezygnujących z wysiłku rozumowego. Wtedy zło może łatwo podsunąć pragnienie, które nie zostanie właściwie ocenione⁷⁰. Ambrozjaster jednoznacznie podkreśla, że fatum jest wygodne dla pragnących żyć niemoralnie. Oddając się rozwiązłości i pożądlivosti, tracą kontrolę nad własnym postępowaniem

⁶⁹ *Quaestio* 115, 28: „et quid est, nescio, ut tantam inuidiam fato faciant, ut in omnibus gestis ipsum dicant auctorem, cum sit et non sit? Ubi enim disciplina est, non est et, ubi consuetudine est, non est et, ubi casus est, non est. Ubi autem videtur esse, timore legis vincitur; et libido enim metu conpescitur et quaestus pecuniae propter deum promerendum repudiatur. In hac ergo parte negari non potest, quia non potest non esse, quod vincitur, et tamen recte potest dici et in eo ipso non esse, quia caret auctoritate, quod vincitur”.

⁷⁰ *Quaestio* 115, 29: „nam male vivere volens ipsi sibi fata constituunt. Per luxuriam enim et voluptatem fit intemperantia et inquietudo, quae parit incontinentiam et iracundiam. Et scientes istud poena dignum, ut imunes se faciant, pudorem passim fati hoc adscribunt, cum de hac re cogitantibus adiutorium faciant demones: qui ad hoc stant, ut male cogitantibus tribuant effectum, stios fata appellant non intellegentes, quia sunt hominis inimici”. Por. *Quaestio* 115, 4; G. Babiarz, *Grzech i nawrócenie...*, dz. cyt., s. 87–97. Istotną częścią uprawiania magii była sfera emocjonalna (erotyczna) człowieka. W ramach jej praktykowania starano się zdobyć przychylność bądź zabezpieczyć się przed uzależnieniem. Por. J. J. Winkler, *The Constraints of Eros*, [w:] *Magika Hiera. Ancient Greek magic and religion*, ed. Ch. A. Faraone, D. Obbink, Oxford 1991, s. 214–243.

i doznają niepokoju. Skutkuje to nieuporządkowanymi, pełnymi gniewu relacjami z innymi. Wstępne rozeznanie tego stanu rzeczy nie skutkuje nawróceniem, lecz przeradza się w kolejną niegodziwość, rozbudowanie astrologii. Zdolności człowieka zostają wykorzystane dla uzasadnienia niegodziwości. Takie działanie zostaje wsparte działaniem demonów, zmierzających do większego uwikłania w zło i zrzucenia odpowiedzialności na czynniki zewnętrzne.

Według Ambrozjastra wewnętrzna logika zła prowadzi do zintensyfikowania niegodziwości. Istotną jej częścią jest oddziaływanie na zmysły. Przy ich pomocy zło wzbudza pożądanie, jak wydaje się grzesznikom, ma ono charakter nieopanowanego pragnienia. Towarzyszy temu doświadczenie przyjemności oraz wartości zamierzonego celu. Wspomniane przeżycia generują przekonanie o nieuchronności takiego odniesienia, co zgadza się z logiką fatum. Autor *Quaestio* podkreśla możliwość odrzucenia każdej okazji do grzechu⁷¹. Zło wzbudza niechęć do spraw Bożych, co sprzyja pojawieniu się wzburzenia przyczyniającego się do uruchomienia naturalnych odruchów ciała⁷². Należy jednak odróżnić od nich działanie szatana, który może wpłynąć na ludzkie ciało, osłabić sprawność działania – przykład córki Abrahama dotkniętej chorobą (por. Łk 13, 18)⁷³.

Zaktualizowanie myślenia deterministycznego zawiesza odpowiedzialność za czyny. Oprawca kierujący się wyrocznią pozostaje niewinny, winną staje się ofiara⁷⁴. Paradoxem fatum jest jego podejście do prawa. Z jednej strony postuluje jego odrzucenie, a z drugiej ze względu na destrukcyjne skutki domaga się nowych norm. Astrologia pozbawiona jest rozumności (*ratio*), ponieważ skutki pozostają sprzeczne z wyzna-

⁷¹ *Quaestio* 115, 30: „Nam si per sensus non subintrarent peccata ad animam, sed de intus nascerentur, recte omne, quod delinquitur, fatorum esse diceretur. at cum videant autem per visum ea auditum et per reliquos sensus nasci concupiscentiam peccatorum adiutantibus inimicis, qui suggerunt faciendum, quod contrarium est et non putatur, quamdiu fiat – dulce enim videtur, cum fit aut antequam fiat; perfectum autem apparet esse amarum- quid fatis inputant?”.

⁷² Por. *Quaestio* 115, 32.

⁷³ Por. *Quaestio* 115, 33.

⁷⁴ Por. *Quaestio* 115, 64.

czonymi celami. Niegodziwość i nieracjonalność potwierdzają konieczność jej odrzucenia⁷⁵.

Nieodzowne dla właściwej oceny fatum staje się dostrzeżenie perspektywy nagrody gwarantowanej słowem Boga. Wszyscy wierzący podejmują walkę, a świat jest areną zmagania. Owoce zwycięstwa mogą być widoczne w terażniejszości lub wieczności. W wypadku wierzących częściej zdarza się, że przyznanie im sprawiedliwości jest raczej sprawą przyszłości. Wtedy sami ukażą się jako sprawiedliwi i będą mogli oskarżyć swoich oprawców. Ich wyrok zostanie promulgowany decyzją Boga. W czasie obecnego życia rzeczą niezmiernie ważną jest ograniczanie swoich pragnień i zachowanie postawy wdzięczności. Nawet jeśli wierzący otrzyma doczesną nagrodę, to nie traci jej w przyszłości, ponieważ opiera się ona na prawie dziedziczenia⁷⁶. Nadzieja chrześcijańska odnosi zwycięstwo nad fatum⁷⁷.

Chrześcijaństwo konstruuje nowe pojęcie szczęścia. Jego miarą jest wolność od grzechu⁷⁸. Do obrony przed działaniem zła i przyznaniem mu absolutnego statusu człowiek otrzymuje wsparcie ze strony Boga⁷⁹. Są to zasady umożliwiające pewne poznanie i pozwalające odrzucić pokusy. Akceptowanie prawa przyczynia się do lepszego poznania Boga i uznania za wroga szatana, który jednocześnie zostaje rozpoznany jako wróg przykazań. Cieleśność jako droga realizacji fatum zostaje pozbawiona swej mocy⁸⁰.

⁷⁵ *Quaestio* 115, 60: „Sed et hoc ipsum fati forte fuit, ut lex daretur. et qua ratione fata subsistent, si generant a quo destruantur. Quia quod fati est contra dixit lex fieri debere? Carent ergo ratine, si contraria sibi generant, et iniqua sunt, quai nasci faciunt hominess ad damnationem, et si iniqua sunt, auctoritatem habere non debent, quia omne iniquum positioni obnoxium est”.

⁷⁶ Por. *Quaestio* 115, 53.

⁷⁷ *Quaestio* 115, 51: „Qua igitur spe Christiani mathematicis aures commodant, cum audient Iohannem apostolum clamantem et dicentem: nolite diligere hunc mundum neque ea, quae in mundo sunt? itaque si haec sunt fidei vel legis nostrae praecepta, ne mundus diligatur neque ea, quae in mundo sunt”.

⁷⁸ Por. *Quaestio* 115, 52.

⁷⁹ *Quaestio* 115, 35: „ideo enim imperator est corporis animus, ut guberent eum retinaculis legis divinae. Ea enim, quae sive impulsu carnis sive ab inimico suggerentur, non esse utilia lex ostendit divina, auam ideo adiuturio dedit deus, ut dictantem inimicum quasi bona respicientes legis praecepta intellegamus illum esse seductorem, quai aliud suadet quam docet lex”. Por. także *Quaestio* 115, 79.

⁸⁰ Por. *Quaestio* 115, 36.

Według naszego autora fatum pozbawia człowieka jakiegokolwiek odpowiedzialności za kształt własnego życia i prowadzi do bezkrytycznego usprawiedliwiania złych działań oraz podporządkowania zmysłom.

Zakończenie

Ambrozjaster w swojej polemice z Juliuszem Firmicjuszem Maternusem wskazuje na cztery zagrożenia płynące z faktu przyjęcia fatum. Jest ono wyrazem niewiary i odrzucenia objawienia. Deprecjonuje bowiem intencje Stwórcy i przyczynia się do wykreowania Jego obrazu jako niesprawiedliwego i despotycznego.

Fałszywy obraz Boga prowadzi do fałszywego kultu. Wyznawcy astrologii kwestionują możliwość cudu oraz modlitwę, wskazując jako alternatywę quasi-religijnie zamkniętą doczesność.

Brak wiary i idolatria mają swoje konsekwencje w obszarze poznania oraz moralności. Istotną konsekwencją przyjęcia fatum jest destrukcja osoby w odniesieniu do jej możliwości poznawczych oraz postępowania według zasad moralnych.

Ambrozjaster udowadnia, że zna doskonale dzieło Firmicjusza. Poglądy w nim zawarte traktuje jako poważne zagrożenie dla chrześcijaństwa. Dodatkowo *Quaestio CXV* jest świadectwem coraz większej różnicy, jaka zachodziła między demonologią kulturową a przedstawianą przez wykład nauki objawionej.

Wykład naszego autora wpisuje się w szeroki kontekst społeczno-religijny IV wieku. Otwiera on także pole do dyskusji na temat wewnętrznej kondycji chrześcijaństwa okresu tolerancji oraz jego wpływu na kształtowanie się zachowań religijnych i społecznych.

Summary

Ambrosiaster's Critique of Julius Firmicus Maternus's Astrological Concept of Fate. Analysis of *Quaestio CXV*

The polemic of Ambrosiaster against Julius Firmicus Maternus has been presented in five points. The first point is introduction. The second point describes fate in terms of an act of disbelief because it depreciates the Creator and contributes to portraying him as unjust and tyrannical. The third point presents a method of Astrology used to build a false worship: by rejecting the concept of miracle and prayer. Another point concerns the effects of rationality disorder induced by the logic of fate. The last point shows the destruction of the structure of a person trapped in irrationality.

Ambrosiaster proves that he knows the work of Firmicus perfectly. He treats it as a serious threat to Christianity. In addition, *Quaestio CXV* is a testament to a growing disparity between cultural demonology and the one presented in the revealed teaching.

The teaching of this author constitutes a part of a wide socio-religious context of the 4th century. It also opens up the field for discussion about the internal condition of Christianity of the tolerance period and its impact on the development of religious and social behaviours.

Keywords: astrology, fate, rationality, worship

Ambrozjastra krytyka astrologicznej koncepcji fatum Juliusza Firmicjusza Maternusa. Analiza *Quaestio CXV*

Polemika Ambrozjastra z Juliuszem Firmicjuszem Maternusem została przedstawiona w pięciu punktach. Pierwszy jest wprowadzeniem w polemikę. Drugi opisuje fatum w kategoriach aktu niewiary, ponieważ deprecjonuje Stwórcę i przyczynia się do wykreowania jego obrazu jako niesprawiedliwego i despotycznego. Trzeci prezentuje metodę obecną w astrologii przy budowaniu fałszywego kultu: odrzucenie pojęcia cudu oraz modlitwy. Kolejny dotyczy skutków zaburzenia racjonalności powodowanych logiką fatum. Ostatni ukazuje destrukcję struktury osoby uwikłanej w nieracjonalność.

Słowa kluczowe: astrologia, fatum, kult, racjonalność

Bibliografia

Acta Synodalia, red. A. Baron i H. Pietras, t. 1, Kraków 2006.

Ambrosiaster, *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas in epistulam ad Romanos*, rec. H. I. Vogels, Vindobonae 1966 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, v. 81, pars I).

Ambrosiaster, *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas in epistulas ad Corinthios*, ed. H. I. Vogels, Vindobonae 1968 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, v. 81, pars II).

Ambrosiaster, *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas in epistulas ad Galatos, ad Efesios, ad Filippenses, ad Colosenses, ad Thesalonicensis, ad Timotheum, ad Titum, ad Filemonem*, rec. H. I. Vogels, Vindobonae 1969 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, v. 81, pars III).

Ambrosiaster, *Quaestio CXV*; [w:] *Pseudo-Augustini Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII*, rec. A. Souter, Wien 1960, s. 318–349 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 50).

Babiarz G., *Grzech i nawrócenie w życiu ochrzczonych. Studium Komentarza Ambrozijskiego do Listów św. Pawła*, Kraków 2007.

Berardino A., *Patrologia*, Roma 1979.

Bram R. Y., *Introduction*, [w:] *Ancient astrology theory and practice, Matheseos libri VIII by Firmicus Maternus*, New Jersey 1975, s. 1–10.

Busine A., *De Porphyre à Franz Cumont: La construction des „religions orientales” de Firmicus Maternus*, [w:] *Référence Les ‘religions orientales’ dans le monde grec et romain: cent ans après Cumont (1906–2006)*, eds. V. Pirenne-Delforge, C. Bonnet, Roma 2009, s. 413–426.

Bussièrès M. P., *Introduction*, [w:] *Ambrosiaster, Contre les païens (Question sur l’Ancien et le Nouveau Testament 114) et Sur le destin (Question sur l’Ancien et le Nouveau Testament 115)*, Paris 2007, s. 39–105.

Bussièrès M. P., *Les quaestiones 114 et 115 de l’Ambrosiaster ont-elles été influencées par l’apologétique de Tertullian?*, „Revue des Études Augustiniennes” 48 (2002), s. 103–130.

Cholewa M., Gilski M., *Rola myślenia w religijnej i magicznej interpretacji rzeczywistości*, „Analecta Cracoviensia” 43 (2011), s. 7–23.

Collins D., *Magic in the ancient Greek world*, Blackwell 2008.

Gilski M., *Chrześcijańskie papirusy magiczne*, „Polonia Sacra” 27 (2010), s. 89–97.

Graf F., *Magic in the ancient world*, Cambridge 1997.

Gundel W., *Astrologie*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 1, Stuttgart 1950, s. 817–831.

Handbuch der lateinischen Literatur der Antike, hg. von R. Herzog, P. L. Schmidt, t. 5: *Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, München 1989.

Iulii Firmici Materni, *De errore profanarum religionum*, Lipsiae 1907.

Iulii Firmici Materni, *Matheseos Libri VIII*, Lipsiae 1913.

Kroll W., Skutych F., Zielgler K., *Praefacio*, [w:] Iulii Firmici Materni, *Matheseos Libri VIII*, Lipsiae 1913, s. III–XXXVI, s. III.

Laistner M. L. W., *The western Church and astrology during the early middle ages*, „Harvard Theological Review” 34 (1941), s. 251–273.

Lunn-Rockcliffe S., *Ambrosiaster’s political theology*, Oxford 2007.

Ogden D., *Magic, witchcraft, and ghost in the Greek and Roman worlds*, Oxford 2009.

Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1986.

Pindel R., *Magia czy Ewangelia?*, Kraków 2003.

Preisendanz K., *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, München-Leipzig 2001.

Staniek E., *Usprawiedliwiający charakter chrześcijańskiej wiary. Studium nad Komentarzami Ambrojastra i Pelagiusza*, Kraków 1982.

Thorndice L., *A Roman astrologer as a historical source: Julius Firmicus Maternus*, „Classical Philology” 8 (1913), s. 415–435.

Tyburowski K., *Przedmiot grzechu Adama w myśli Ambrojastra na tle współczesnego mu status questionis*, „Studia Sandomiersis” 10 (2003), s. 239–251.

Winkler J. J., *The constraints of Eros*, [w:] *Magika Hiera. Ancient Greek magic and religion*, ed. Ch. A. Faraone, D. Obbink, Oxford 1991, s. 214–243.

Wissowa G., *Religion und Kultus der Römer*, [w:] *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft*; München 1912, s. 523–549.

Wygralak P., *Stanowisko Kościoła wobec idolatrii i magii na terenach Galii i Hiszpanii w późnej starożytności chrześcijańskiej*, Poznań 2011.

Wypustek A., *Magia antyczna*, Wrocław–Kraków–Warszawa 2001.

Zielgler K., *Firmicus Maternus*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 7, Stuttgart 1969, s. 946–959.